

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ

إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ

مِنَ الْآيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

**حکمت نظری و عملی در
نهج البلاغه**

بسمه تعالی

قال رسول الله ﷺ: «كَلِمَةُ حِكْمَةٍ سَمِعَهَا الْمُؤْمِنُ فَيَعْمَلُ بِهَا خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَنَةٍ»^(۱).

سخن حکیمانه ای را که انسان مؤمن می شنود و بدان عمل می کند به مراتب از عبادت یک سال برتر است.

بدون شک هر انسانی را اوجی است و حسیضی، رفعی است و وضعی که اگر بخواهد به جهت اوجش بنگرد و رفعتش را مشاهده کند و از حسیضش مبرّا و از وضعش مصون بماند، باید دو امر اصیل و دو پایه رکین را لحاظ کرده بلکه با تمسک به آن دو خود را بدان نقطه رفیع و به آن قلّه منیع برساند.

به بیانی دیگر انسان برای به پرواز درآمدن نفس و حقیقت خود باید از آن دوبالی بسازد تا خود را از حسیض ذلّت به اوج عزّت کشاند. و آن دو عبارتند از اندیشه و عمل.

هیچ انسانی نیست مگر اینکه بالفطره می یابد که بدون اندیشه و نظر، رشد و تعالی امکان پذیر نیست، همانگونه که بالوجدان درک می کند

که گرچه علم حقیقتی ارزنده و گوهری فروزنده است لیکن عینی شدن علم به عمل وابسته و تحقق آن بدان پیوسته است.

آنچه که این دو بُعد انسانی را شناخته، تعریف کرده و کامل می کند حکمت است، حکمت نه تنها در مقام معرفتی حقایق بیرون از هستی انسانها راهگشاست، بلکه قبل از هر چیز به قوای نفسانی انسان، پرداخته و برای انسان دو نیروی علامه و عماله کشف کرده معرفی می کند که از یکی اندیشه ساخته است و از دیگری عمل.

حکمت آن توانی را که شأنش اندیشه و نظر است تحلیل کرده و به دو قسم تقسیم می کند: قسم اول: بخشی است که عقل به هست و نیست ها می اندیشد و به منظر جهان نگریسته به مطالعه هستی می نشیند، این کار عقل را حکمت نظری نامیده اند، و آن بخشی که عقل نظر به مطالعه بایدها و نبایدها برخاسته و علم داوری را در این میدان برافراشته حکمت عملی گویند. که در این کتاب قویم راه فهم و تحلیل مسئله حکمت و اقسام آن در بیان امیر بیان علی (علیه السلام) تبیین شده است.

حکمت گوهر گرانبهای انسان است که با وجودش انسان در همه جنبه های وجودیش اعم از گرایش، دانش، اخلاق و عمل استحکام و متانت را در خود مشاهده می کند و چنانچه از انسان جدا شده و بیگانه محسوب شود انسان در خود گمراهی و ضلالت را لمس کرده و احساس وحشت می کند. اگر در بیانات معصومین آمده است که حکمت ضالّه و گمشده انسان است، قال موسی بن جعفر (علیه السلام) لهشام بن الحکم: «واعملوا أن الكلمة من الحکمة ضالة المؤمن»^(۱)، و یا اگر در حدیثی آمده است: «الحکمة ضالة المؤمن»^(۲) تنها به این معنی نیست که انسان با از دست دادن آن متاع

۱ - نهج البلاغه، کلمات قصار ۸۰.

۲ - سفینه البحار: ج ۱، ص ۲۹۱.

گرانسگنی را از دست داده بلکه با از دست دادن و گم کردن آن به نوبه خود حقیقت و منزلت اصیل و جایگاه انسانی خود را نیز گم کرده و اعتبار چنین شخصی در صف انسانی از آن منظر دشوار است.

اما در مقام معرفی شکلی و ماهوی این کتاب به طور اجمال، مطالبی تقدیم خوانندگان گرامی می شود.

این کتاب از پنج قسمت تشکیل شده:

• **قسمت اول:** در این بخش مقدمه ای نسبتاً مبسوط در هفت بند به قلم حضرت مؤلف (دام ظلّه) رقم خورده که البته این نوشتار بعد از بازبینی کلیه مطالب کتاب و اظهار نظر نهائی بر آن است. در این هفت بند به تبیین فلسفی و جایگاه ارزشی نکات اصیل مباحث، با تکیه بر فرمایشات مولای متقیان و امیرمؤمنان (علیه السلام) پرداخته شده که از این جهت مستوای مقدمه به مراتب از مطالب کتاب برتر بوده و طبعاً اهل تحقیق بهره بیشتری از آن می برند.

• **قسمت دوم:** مطالبی تحت عنوان مدخل آمده که این بخش نیز به قلم حضرت استاد (دام ظلّه) بوده که در جهت ورود به مباحث و ذهنیت یافتن نسبت به آن، بسیار مفید و سودمند خواهد بود.

• **قسمت سوم:** حکمت نظری. در این فراز ضمن معرفی حکمت نظری و عملی و تعریف شخصیت متعالی حضرت علی (علیه السلام) به اولین جنبه این نوع از حکمت که توحید الهی است پرداخته، از اوصافی، همانند بساطت و نامحدود بودن واجب تعالی سخن به میان آورده و به برخی از موارد حکمت نظری تعرض نموده اند.

• **قسمت چهارم:** حکمت عملی. در این مرحله، استاد مؤلف به ابعاد حکمت عملی، همچنین پندهای حضرت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) به فرزند خویش و قلمرو نفوذ شیطان و نیز سرمنشأ سفاهتها به صورت

مستوفی پرداخته است.

• **قسمت پنجم:** معرفت، محبت و عبادت در نهج البلاغه. که یکی از سخنرانیهای ارزشمند حضرت استاد بوده و به جهت مناسبت مباحث آن با این کتاب آورده شده که در آن پیرامون نحوه عبادت و هدف از بعثت انبیا (علیهم السلام) نیز بحث نموده است.

آنچه در پایان لازم است تذکر داده شود اینکه در گذشته مطالب این کتاب، که صرفاً از نوار پیاده شده بود، توسط انتشارات محترم جامعه مدرسین و به صورت درسهای مستقل عرضه شده و با عنوان حکمت نظری و عملی در نهج البلاغه به طبع رسیده بود؛ لیکن در این نوبت ضمن تنظیم، تدوین، تلفیق، هماهنگی مباحث و ویراستاری آن، کلیه مطالب کتاب را، حضرت استاد (دام ظلّه) بازبینی فرموده و علاوه بر اصلاحات اعمّ از اضافه، حذف، و غنی تر نمودن مباحث، مقدمه ارزشمندی را بر آن افزودند که بر بهای آن افزوده است.

در اینجا **نشر اسراء** لازم می داند از زحمات بی دریغ و تلاش خالصانه برادر فاضل و دوست گرامی جناب حجة الاسلام آقای حسین شفیعی تقدیر نموده و حشر با حکمت و نشر با ولایت اهل بیت (علیهم السلام) را برای ایشان از درگاه خداوند مسئلت نماید.

فهرست کتاب

موضوع	صفحه
سخن ناشر	۵
پیشگفتار	۹
یکم: حقیقت حکمت و معرفی حکیم	۹
قرآن، مظهر اسم حکیم خداست	۹
برخورداری انسان کامل از حکمت علمی و عملی	۱۰
رسول اکرم <small>ﷺ</small> و اهل بیت (علیهم السلام) جامع کمالات علمی و عملی	۱۰
عدم اختصاص مظهریت اسم حکیم	۱۱
تحصیل حکمت در اثر تدبّر در جهان تکوین	۱۱
دوم: حکمت حیات قلب	۱۲
انسان کامل مظهر اسم تشبیهی و تنزیهی خدا	۱۲
صراط مستقیم هسته مرکزی عدل	۱۲
حکمت، مایه حیات قلب	۱۳
آثار سوء بی بهره بودن از حکمت	۱۳
سوم: تجرّد و آزادی روح در پرتو حکمت	۱۳
عصاره حکمت عملی و نظری در بیان امیرمؤمنان (علیه السلام)	۱۴
خطاب ویژه قرآن	۱۴

- ۱۵ ثمره عبرت حکیمانه
- ۱۵ چهارم: تفاوت حکمت عملی با عقل عملی
- ۱۵ راه یابی مؤمن و منافق به حکمت نظری و عملی
- ۱۶ خلط بین حکمت نظری و حکمت عملی از ناحیه بزرگان
- ۱۷ پنجم: معنی و موارد تخلُّق به اخلاق الهی
- ۱۷ مراتب کمال انسان صالح سالک
- ۱۸ کمال های برجسته ایمان
- ۱۸ کمال های مخصوص خدای سبحان
- ۱۹ قلمرو تشبّه به خدا در اخلاق و علوم الهی
- ۲۰ ششم: براهین تناهی اوصاف ذاتی واجب
- ۲۰ عینیت صفت ذاتی خدا با ذات او
- ۲۰ عدم تناهی اوصاف ذاتی خدا در سخنان علی (علیه السلام)
- ۲۱ استظهار نامحدود بودن اوصاف ذاتی از اطلاق برخی اوصاف
- ۲۲ نهج البلاغه و اطلاق بعضی از اوصاف خدا
- ۲۲ عینیت مصداقی و تعایر مفهومی در اوصاف ذاتی خدا
- ۲۲ سرّ تعدّد براهین بر غیر متناهی بودن اوصاف ذاتی
- ۲۳ هفتم: بازگشت انکار منکر به اقرار واجب
- ۲۳ خداوند سبحان مبدء فاعلی موجودات جهان امکان
- ۲۳ انکار مبدء از ناحیه منکران خود نیز آیت وجود خداست
- ۲۴ اقرار درونی همگان به مبدء ربوبی
- ۲۵ مدخل
- ۲۵ امتیازات عالم الهی

صفحه

موضوع

- ۲۵..... علم الهی تأمین کننده حیات پاك و جاوید
- ۲۶..... ارزش هر انسانی به هنر علمی اوست
- ۲۶..... مؤمن عالم را درجاتی است
- ۲۷..... جنّة اللقاه بهره مؤمن عالم
- ۲۷..... خشوع و خشیت شاخصه علم الهی
- ۲۸..... خوف از خدا ره توشه علم صحیح
- ۲۸..... هراس اشیا از عالم خدا ترس
- ۲۹..... رها کردن دنیا ره آورد هراس از خدا
- ۲۹..... مؤمن عالم بین دو ترس قرارداد
- ۳۰..... هراس از خدا منشأ عدم علاقه به جاه و شهرت
- ۳۰..... مهمترین رسالت پیامبر اکرم ﷺ
- ۳۱..... انذار، صلاى وحی در بامداد رسالت
- ۳۱..... اثر خدا ترسی و اثر بی پروایی از خدا
- ۳۲..... تعلیم و تبلیغ سر لوحه رسالت عالم دین
- ۳۲..... انذار، هدف اصیل تفقه اسلامی
- ۳۲..... نقطه آغازین حکمت
- ۳۳..... قلب زاهد، مجلای فروغ حکمت
- ۳۴..... همگونی رسالت پیامبر و علمای الهی

بخش نخست

حکمت نظری در نهج البلاغه

- ۳۵..... معرفی حکمت نظری و عملی
- ۳۵..... حکمت نظری کدام است؟

موضوع

صفحه

- ۳۶ حکمت عملی چیست؟
- ۳۷ سرّ انتخاب بحث از منظر نهج البلاغه
- ۳۷ فرق حکمت نظری و عملی با عقل نظری و عملی
- ۳۷ عظمت مقام علی (علیه السلام)
- ۳۹ پرورش در دامان پیامبر و شامه غیبی علی (علیه السلام)
- ۳۹ علی (علیه السلام) در گفتار پیامبر ﷺ
- ۴۰ علی (علیه السلام) در معرفی خود
- ۴۰ علی (علیه السلام) و آگاهی از جهان غیب
- ۴۱ علی (علیه السلام) سخنگوی وحی
- ۴۲ علی (علیه السلام) شاهد مجلای فعل خدا
- ۴۲ علی (علیه السلام) در معرفی خود و اهل بیت (علیهم السلام)
- ۴۳ تحمّل معارف قرآن میسر کوه نیست
- ۴۳ تحمّل محبت علی (علیه السلام) میسر کوه نیست
- ۴۴ حکیم کامل در حکمت نظری و عملی
- ۴۵ روشنی جامعه بشری به اولیای الهی است
- ۴۶ علی (علیه السلام) پیرو راستین وحی
- ۴۶ علی (علیه السلام) در مسیر حق و حقیقت
- ۴۷ علی (علیه السلام) از زبان شاگردان مکتبش
- ۴۷ بهترین بیان توحیدی
- ۴۸ تحدی کلینی (رحمه الله) در باره علی (علیه السلام)
- ۴۹ بیان کلینی (رحمه الله) در شرح خطبه
- ۵۰ نظر ابن ابی الحدید در باره کلام علی (علیه السلام)
- ۵۱ سجده بر کلام علی (علیه السلام)

- کلام علی (علیه السلام) محتوایی قرآنی دارد ۵۱
- بوعلی سینا و امام علی (علیه السلام) ۵۲
- علی (علیه السلام) بین صحابه ۵۲
- توحید اولین بخش حکمت نظری ۵۳
- حد نیاز و امکان شناخت خدا ۵۳
- گوهر ذات قابل اکتناه نیست ۵۴
- گوهر ذات محجوب نیست ۵۴
- راه شناخت گشوده است ۵۵
- استدلال در شناخت خدا نقش دارد ۵۵
- هرچه بجز خدا معلول است ۵۶
- انسان، چون گیاه خودرو نیست ۵۷
- منکران مبدء، بی دلیل اند ۵۷
- حرکت، محرک می طلبد ۵۸
- وسعت ظرف اندیشه ها ۵۸
- امتیاز صراط مستقیم ۵۹
- تثبیت نظام علت و معلول ۵۹
- تجلیگاه خدا ۶۰
- نهج البلاغه و بطلان اصول دیالکتیک ۶۱
- منزه بودن خدا از حرکت ۶۲
- دلیل منزه بودن خدا ۶۳
- حرکت در صفات فعل ۶۴
- مواردی از حکمت نظری ۶۴
- نظام هستی بر اساس علیت ۶۴

صفحه

موضوع

- ۶۵ دیدن خلق و انکار خالق
- ۶۵ راه دیگر خدا شناسی
- ۶۶ ناتوانی اصول دیالکتیک
- ۶۷ خدا و جهان طبیعت
- ۶۷ منزّه بودن خدا از حدوث
- ۶۸ مبدهائی بی نظیر برای پدیده ها
- ۶۸ دلیل عدم تشابه
- ۶۹ خدا قابل احساس نیست
- ۶۹ اعتراف به عجز در کنار معرفت به خدا
- ۷۰ حرکت در ذات واجب راه ندارد
- ۷۱ نخستگی در ذات واجب راه ندارد
- ۷۱ وحدت احدی نه عددی
- ۷۲ محدوده کاربرد اصول ریاضی
- ۷۳ فرمانروایان سخن
- ۷۴ اشاره ای مجدد به اصل موجودیت خدا
- ۷۴ قیام موجودات به خدا
- ۷۵ خدا محکوم حرکت نیست
- ۷۶ خدا محکوم زمان و مکان نیست
- ۷۷ تجرّد خدا
- ۷۷ بعضی از امّهات اسمای الهی
- ۷۸ اصل تجرّد در نهج البلاغه
- ۷۹ کلمه تهلیل مرکب نیست
- ۸۰ اولیت حق

صفحه

موضوع

- آخر بودن خدا ۸۱
- ناتوانی شهود عارف و فکر فیلسوف ۸۱
- نشانهٔ نامحدود بودن خدا ۸۲
- تنها خدا مجمع این دو صفت است ۸۳
- مبدء نخست و کمال نامحدود ۸۴
- لنگرگاه کشتی طبیعت ۸۴
- لنگرگاه کشتی عمل ۸۵
- هماهنگی در جان و زبان موحد ۸۶
- بساطت خدا ۸۶
- مراحل پنجگانه تجزیه ۸۷
- اطلاق ذاتی و عدم تناهی ذات ۸۸
- نامحدود بودن خدا در قرآن ۸۹
- نامحدود بودن خدا و فروعات آن ۹۰
- ناتوانی در شناخت کنه حق ۹۱
- آنجا که عقل حریم می گیرد ۹۲
- خدا با اشیا است نه به نحو حلول ۹۲
- ذات حق یا فعل و فیض منبسط او ۹۳
- خدا در عین علو نزدیک است ۹۴
- نزدیکتر بودن خدا از هر شخص به محض ۹۴
- حضور در حقیض و عروج در اوج ۹۵
- خدا (تعالی شأنه) آشکار و روشن محض ۹۵
- انکار خدا دلیل بر وجود اوست ۹۶
- آشکار تر از محسوسات ۹۶

صفحه

موضوع

- ۹۷ فرق ایمان و علم
- ۹۸ در محضر خدا
- ۹۸ سربازان حق
- ۹۹ وصف کردن خدا
- ۱۰۰ موصوف نکردن خدا به صفت زاید بر ذات
- ۱۰۱ ممنوعیت اشاره به خدا
- ۱۰۱ ثمره معرفت توحیدی

بخش دوم

حکمت عملی در نهج البلاغه

- ۱۰۳ دست پروردگار حق
- ۱۰۴ نقطه فوران چشمه های حکمت
- ۱۰۵ علی (علیه السلام) و اخبار از غیب
- ۱۰۵ ابعاد حکمت عملی
- ۱۰۶ موجودی سرمدی
- ۱۰۷ دردناک بودن مرگ
- ۱۰۸ نردبان عقل
- ۱۰۸ حجاب اکبر
- ۱۰۹ علمی که راهزن است
- ۱۰۹ یقینی که شک است
- ۱۱۰ لزوم هماهنگ بودن علم و عمل
- ۱۱۰ جهل، عدم ملکه علم است

صفحه

موضوع

- ۱۱۱ جوشش درونی و کوشش بیرونی
- ۱۱۱ کرامت نفس
- ۱۱۲ بندهٔ همان هستی که به او دل بسته ای
- ۱۱۳ انسان آزاده
- ۱۱۳ حکمت مایهٔ حیات دل است
- ۱۱۴ حیات ملال آور نیست
- ۱۱۴ مرگ دل و مرگ بدن
- ۱۱۵ مردم در دنیا دو گروهند:
- ۱۱۵ ذلیل تر از بندهٔ
- ۱۱۵ آزادگان
- ۱۱۶ دنیا فریبکار نیست
- ۱۱۷ معرفتی حکیم و عاقل
- ۱۱۷ ثمرهٔ تقوا
- ۱۱۸ توزین و محاسبهٔ نفس
- ۱۱۹ شناخت انسان از خود
- ۱۱۹ وصف زاهدان
- ۱۲۰ اتمام حجت
- ۱۲۰ شرط ایمان
- ۱۲۱ مردم در خوابند
- ۱۲۱ غفلت مردم
- ۱۲۲ عمل و تلاش در راه آن
- ۱۲۲ مردان الهی
- ۱۲۲ طهارت دهان به عنوان مجری قرآن

صفحه	موضوع
۱۲۳	حبّ دنیا رهن است
۱۲۴	پندهای علی (علیه السلام) به فرزند خویش
۱۲۴	یاد حق آب زندگانی است
۱۲۵	حقیقت جعل الله
۱۲۶	جانت را با اندرز زنده نگهدار
۱۲۶	دشمن درونی را بمیران
۱۲۷	روح را با حکمت روشنایی ده
۱۲۷	خوی سرکش را بشکن
۱۲۷	خود را بینا کن
۱۲۸	عبرت گرفتن از گذشتگان
۱۲۸	فرجام دنیا
۱۲۹	میهمان اعمال خویش
۱۲۹	ثمره ایجاد سرور در قلب مؤمن
۱۳۰	دو اصل قرآنی
۱۳۰	دوری از راه ضلال
۱۳۱	وظایف اجتماعی
۱۳۱	معروف و منکر
۱۳۲	جهاد اکبر و جهاد اصغر
۱۳۳	حکمت عملی در بخش نظامی
۱۳۴	قلمرو نفوذ شیطان
۱۳۵	تلاش برای حق
۱۳۵	کتمان حق
۱۳۶	بیداری روح

صفحه

موضوع

- ۱۳۶ اصل غافلگیری
- ۱۳۷ نفوذ ناپذیری موحد
- ۱۳۷ بنده خاص خدا
- ۱۳۸ علة ترس انسان از دشمن بیرونی
- ۱۳۸ نتایج پیشگام قراردادن قرآن
- ۱۳۹ نتیجه حکمت
- ۱۳۹ سفیه کیست
- ۱۴۰ سر منشأ سفاهت ها
- ۱۴۰ ایزار فریب
- ۱۴۱ معرفی دنیا
- ۱۴۲ دنیا هر دو چهره اش را نشان می دهد
- ۱۴۳ دنیا خلاف نکرده
- ۱۴۴ رهنمایی دنیا
- ۱۴۴ دنیا راه است نه قرارگاه
- ۱۴۵ سعادت‌مندان فردا
- ۱۴۵ وسیله است نه هدف
- ۱۴۶ خطر نفس مسوئه
- ۱۴۷ فرزندان دنیا و آخرت
- ۱۴۷ سخن علی (علیه السلام) درباره خود
- ۱۴۸ بهترین محبوب نزد علی (علیه السلام)
- ۱۴۹ بزرگترین داعی اتحاد و الفت
- ۱۵۰ بی رغبتی علی (علیه السلام) به دنیا
- ۱۵۱ برتر از فرشته ها

بخش سوم

معرفت، محبت و عبادت در نهج البلاغه

- نحوه عبادت خاصه ۱۵۳
- محرومان و نا محرومان در حریم ذات ۱۵۴
- مقامات مخلصین ۱۵۴
- حریم ذات و حریم صفات ۱۵۵
- معرفتی که عامل محبت است ۱۵۶
- مقام مکنون ۱۵۶
- علی (علیه السلام) و ارائه معارف ۱۵۷
- عبادت محبانه ۱۵۸
- دلی که غرق در یاد حق است ۱۵۹
- سخن علی (علیه السلام) به ذُغَلَب ۱۵۹
- نتیجه شناخت صحیح ۱۶۰
- وجه الله و پدیده ها ۱۶۰
- عبادت بر محور مهر ۱۶۱
- عبادت برای ترس و شوق ۱۶۲
- احتجاج حضرت ابراهیم (علیه السلام) ۱۶۳
- خدا آن است که محبوب باشد ۱۶۳
- هدف از بعثت انبیا ۱۶۴
- فهم شهودی نه حصولی ۱۶۴
- ثمره تهذیب نفس ۱۶۵
- تمثیل در قرآن ۱۶۵
- هشدار پندآموز ۱۶۶

صفحه

موضوع

۱۶۶	محصول محبت
۱۶۷	متعلق محبت
۱۶۸	دعای امام سجّاد (علیه السلام)
۱۶۸	مانع دوستی خدا
۱۶۹	مقامات سیر و سلوک
۱۶۹	میهمانان الهی
۱۷۰	تفاوت در سیر الی الله (جل شأنه)
۱۷۰	هیچ جا از علی و اولاد علی (علیهم السلام) خالی نیست!
۱۷۱	حمد خدا در هر حال
۱۷۱	پشتازان صیانت دین
۱۷۳	فهرست تفصیلی مطالب کتاب
۱۸۷	فهرست آیات
۱۹۳	فهرست روایات
